

ח'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא (עורכים). (2007). האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות. תל אביב: רמות.

עזיז חידר

הספר האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות אינו הראשון הדין בהתפתחות ההשכלה הגבוהה באוכלוסייה הערבית בישראל, אך הוא שונה מקודמיו בשל מגוון הנושאים שהוא עוסק בהם ומגוון הדעות שהוא מציג. כפי שמצהירים העורכים, פרקי הספר דנים בשאלת נגישותה של החברה הערבית בישראל להשכלה הגבוהה ובסוגיות שהאקדמאים הערבים מתמודדים עמן, העומדות על סדר היום של החברה הערבית בישראל וה"מצביעות על צורך בקביעת מדיניות מוגדרת בתחום, תוך הכרה בדינמיקה של החברה הערבית, בחסמים הממסדיים הקיימים בפני הערבים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל ובאלה העומדים בפניהם בסיימם את חוק לימודיהם, בין אם בישראל או בחו"ל" (עמ' 7).

בספר עשרה מאמרים המאורגנים בארבעה פרקים: הפרק הראשון עוסק בהתפתחות ההשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי; הפרק השני דן בתעסוקת האקדמאים הערבים בשוק העבודה; השלישי מתייחס לסוגיית הקשר בין האקדמאים לבין החברה הערבית; ואילו הרביעי דן בלימודיהם של תלמידים ערבים בחו"ל.

העורכים מדגישים כבר בהקדמת הספר, כי התפתחות ההשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל איננה תוצאה של תכנון אלא היא מתרחשת במציאות הנעדרת מדיניות מכוונת לקידום ההתפתחות: "ההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל התפתחה כחלק ממאבק סוציו-פוליטי ולא כמטרה מתוכננת היטב וללא מדיניות מובנית של המוסדות האקדמאים בישראל" (עמ' 5). התפתחות זו מתוארת במאמר הראשון, פרי עטו של מוהנד מוצטפא, אשר סוקר את "התמורות בהשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל בעשור האחרון". הוא דן בתמורות הכמותיות והאיכותיות בהשכלה הגבוהה מאז קום המדינה, ומתמקד בסוגיית החסמים החיצוניים שכוללים את מדיניות הקבלה למוסדות להשכלה גבוהה ואת ההדרה של הבוגרים הערבים משוק העבודה הישראלי. המחבר יוצא מנקודת מוצא שההשכלה הגבוהה נתפסת כמנוף למוביליות חברתית וכלכלית, במיוחד בקרב הנשים הערביות. בנקודה זו גישתו של החוקר שונה מגישת החוקרים מחברי המאמרים האחרים בספר, אשר מתייחסים גם לממד הקולקטיבי המתורגם ל"תחושת שליחות".

המחבר טוען, כי עיקר השינויים שחלו בתחום ההשכלה הגבוהה היו עלייה גדולה במספר הסטודנטים, במיוחד במכללות אקדמיות, ועלייה ניכרת בקרב הנשים. למעשה לא היה שינוי

של ממש בהתפלגות הסטודנטים לפי מקצועות לימוד. שלושה גורמים השפיעו על התפתחות ההשכלה הגבוהה בקרב הערבים: (1) אירועי 1948 והריסת המרכז העירוני של העם הפלסטיני, כך שההשכלה הגבוהה התפתחה במנותק מן ההישגים של החברה הפלסטינית לפני 1948. (2) העדר אוניברסיטה ערבית בישראל. (3) הרחקת הערבים ממרכזי הפעילות החברתית והתרבותית, מצב שגרם להתפתחות דפוסי לימוד שונים מאלה של הרוב היהודי. חולשתו של המאמר היא בחוסר התייחסותו להטרונגניות הרבה שקיימת באוכלוסייה הערבית מבחינת ההישגים בבחינות הבגרות והקבלה לאוניברסיטאות. המחבר לא הבחין, למשל, בתפקיד החשוב שמילאו בתי הספר התיכוניים העדתיים-נוצריים מאז הקמת המדינה. כמו כן הוא לא דן בשוני הרב בין אזורים גאוגרפיים ובין יישובים באותו אזור. דיון בנושא היה מסייע מאוד להבנה מעמיקה יותר של התופעה הנחקרת.

הפרק השני של הספר, הקשור ישירות לפרק הראשון, מתמקד בסוגיית התעסוקה של האקדמאים הערבים בשוק העבודה הישראלי. קוסאי חאג' יחיא מציג תמונה קודרת של השתלבות האקדמאים הערבים בשוק העבודה הישראלי, למרות ההחלטות בדרג הממשלתי בדבר הצורך להסיר את החסמים בפני שילובם בסקטור הציבורי. הדבר בא לידי ביטוי מובהק כשאקדמאי ערבי ממתין זמן רב עד שהוא נקלט בעבודה, ולרוב העבודה אינה מתאימה ליכולותיו, לציפיותיו ולכישוריו. גורם אחר אשר חוסם את דרכם של הבוגרים הערבים בשוק העבודה הוא חוסר הפיתוח הכלכלי של היישובים הערביים. כמו כן, המחבר מציין בצדק את האפליה בהעסקת אקדמאים ערבים בסקטור הציבורי ובסקטור הפרטי, במיוחד כשמדובר בבעלי מקצועות טכנולוגיים. חסרונו של המאמר הוא בהסתמכו על נתונים ישנים מאוד בקשר לתעסוקת ערבים במקצועות רפואיים. בתחום זה חל שינוי מהותי בשנים האחרונות: מוסדות רפואיים מגלים פתיחות רבה, ומספר הרופאים ובעלי מקצועות עזר רפואיים שנקלטו בהם עלה במידה ניכרת.

מאמרם של ח'אלד עראר וח'אלד אבו-עסבה מלמד על הקשר בין נגישות האישה הערבייה להשכלה הגבוהה לבין השינוי במעמדה החברתי וכניסתה ההולכת ומתרחבת לשוק העבודה, לרבות פיתוח עסקים עצמאיים בידי נשים. הכותבים מציינים את העלייה הגדולה בשיעור הנשים הערביות בקרב הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות הישראליות: בעוד בשנת 1970 נשים היוו רק 10% מהסטודנטים לתואר בוגר, הרי בשנת 2006 עלה שיעורן של הסטודנטיות ל-55%. המחברים טוענים כי העלייה ברמת ההשכלה של הנשים הערביות תרמה רק חלקית לשינוי במעמדן החברתי: "לא היה להשכלה תפקיד מרכזי בביטול הפונקציות המגדריות השוררות בין שני המינים" (עמ' 77). טענתם העיקרית היא שהתמורות החברתיות והכלכליות הרבות בחברה הערבית לא יצרו שינוי של ממש במהותה המסורתית-פטריארכלית, במיוחד בנוגע ליחס לנשים (שם, שם). לדעתם, במסגרת זו המשפחה הערבית כפופה למבנה המסורתי שבו גברים שולטים בנשים, בכוח הכלכלי ובדעותיהן החברתיות ואף הפוליטיות. הם מציינים כי מעמדן של הנשים בשוק העבודה נחות מזה

של הגברים. הדבר מתבטא בשיעורי השתלבות נמוכים יותר ובהתרכזות בתחומי עיסוק בעלי סטטוס ושכר נמוכים יותר בענפי השירותים למיניהם, כלומר במשלחי יד המוגדרים מסורתית כ"נשיים". המאמר מספק נתונים אשר מגלים את השוני ברמת ההשכלה ובשיעורי ההשתלבות בכוח העבודה לפי צורת יישוב, דת ומצב משפחתי: השתתפות הנשים הנוצריות גבוהה יותר וכך גם הנשים המתגוררות בערים הגדולות והנשים הרווקות. הדיון בפערים אלה חשוב, כאמור, כדי להבין את השוני בקצב ההתפתחות בקרב קבוצות שונות באוכלוסייה הערבית בישראל.

בנוסף לכך היה חשוב לעסוק גם בשוני בהשפעת ההשכלה הגבוהה על מעמדה של האישה בקבוצות אלה. בשני מאמרים אחרים בספר זה מתברר כי נשים ערביות משכילות שהיגרו לירושלים יכלו לשנות את מעמדם במשפחה באופן דרסטי, ולהביא לתמורות חשובות ביחסי הכוח בתוך המשפחה וגם בדפוסי ההתנהגות. אחד המאמרים הדנים בנושא הוא מאמרם של ח'אלד עראר ואסמהאן מסרי-חרזאללה, אשר דנים בסוגיית ההגירה של נשים ערביות מיישובים ערביים לעיר ירושלים. המאמר מבוסס על נתוני סקר בקרב נשים ערביות מהגרות נשואות. המשותף לנשים אלה הוא שהן בעלות השכלה גבוהה ומקצוע, ושהן היגרו למען לימודים ופיתוח קריירה בתחומי תעסוקה לא-מסורתיים. הנשים המהגרות ברובן המכריע הן אקדמאיות (94%), ממוצע הילדים במשפחה דומה לממוצע הכללי בישראל (2.1 ילדים), וב-76% מהמשפחות הבעל שותף באחריות לעבודות הבית. הנתונים מלמדים, אם כן, על קבוצה שהיא אליטה בחברה הערבית, שאיננה מוצאת הזדמנות להגשמה עצמית ביישוב המגורים המקורי, ולכן בוחרת בהגירה כצעד בדרך לשינוי אורח החיים, במיוחד בנוגע לדפוסי הבילוי, ולהתקדמות אישית, חברתית וכלכלית.

הפרק השלישי בספר בוחן את מקומם של האקדמאים הערבים במרחב החברתי-תרבותי של החברה הערבית. מאמרו של יוסף כנאענה סוקר את התפתחות מעמדם של האקדמאים בכפר ערבי בגליל, ובמיוחד את המסלול שעשו עד שהגיעו למוקד ההחלטה הפוליטית. המאמר מבוסס על מחקר איכותי שביצע החוקר ביישוב ערבי בצפון הארץ. משום שלא ניתן להפריד בין מעמדם של האקדמאים לבין מעמדה של החמולה בחברה ובפוליטיקה, המחבר דן בשינויים שעברה החמולה, שלדעתו הם שינויים מרחיקי לכת, בשני המישורים. לדעת החוקר, ההשכלה הגבוהה יצרה תרבות מקבילה לתרבות החמולה, שהוא מכנה בשם "תרבות אקדמית":

תרבות זו השפיעה על אורח החיים בכפר הערבי כאשר צמצמה במידה ניכרת את השפעת המנגנון החמולתי, אגב גיבוש קבוצות אקדמאיות בעלות הכרה אוטונומית חדשה... החלופה האקדמית הציבה סולמות חדשים לנורמות ולערכים בכפר, כשהיא פונה לצעירים בעיקר, ואף הובילה לשינוי מהפכני במעמד הצעירה והאישה הערבייה בכלל, עד כי זו נחשבת כיום, בניגוד לעבר, כגורם המעצב את הדור הכפרי הצעיר מבחינה חברתית.

(עמ' 137-138)

טענה זו של החוקר סותרת כמעט כל ממצא מחקרי על החברה הערבית בישראל, במיוחד בתחום ההתנהגות הפוליטית, לרבות הממצאים של רוב המאמרים בקובץ זה, ולכן היא נראית טענה נועזת למדי. אך הכותב מדגיש:

[כי] ממצאי המחקר הנוכחי מלמדים כי ההשכלה ממוזגת נדבכים ורכיבים חדשים באישיותו ובדמותו של האקדמאי הערבי, ואלה באים לידי ביטוי באוריינטציות ערכיות, בשפה חברתית, בשאיפות פוליטיות ובמאפיינים נוספים של קבוצה חברתית המגבשת לעצמה תרבות וייחודיות משלה. הקבוצה החדשה הותרת לשנות את פניו של הכפר הערבי המסורתי, ושינוי זה נמצא בתקופה הנוכחית בעיצומו. (עמ' 147)

בניגוד מוחלט לכך טוען חמדאללה רביע במאמרו "תפיסת החמולה בעיני האקדמאי הערבי בישראל", כי החמולה עדיין ממלאת תפקיד מרכזי בחייהם של האקדמאים הערבים. הם מרגישים שייכות אליה ורואים בה גוף בעל תפקיד חיוני בחייהם. הטענה המרכזית שלו היא כי דפוסי ההשתייכות לחמולה ביישוב הערבי נותרו ללא שינוי מהותי, והאקדמאים לא פיתחו עצמאות אשר יכולה לשנות דפוסי אלה. המאמר מבוסס על שני סקרים על עמדותיהם של אקדמאים ערבים צעירים ביישוב ערבי. הממצאים, לפי החוקר, מראים:

[כי] למרות היחלשותה של החמולה... ממשיכים האקדמאים הצעירים לראות בה מסגרת חברתית ופוליטית חשובה המשפיעה על חייהם ועל חיי החברה שלהם, עד כדי עיצוב הזהות החברתית והפוליטית שלהם... עוד עולה מן הסקרים האמורים כי ישנה אחידות מרבית בין עמדותיהם של הגברים ושל הנשים כלפי החמולה, עד כמעט תמימות דעים בכל הקשור למעמדה.

(עמ' 171)

החוקר אינו טוען שממצאים אלה ניתנים להכללה. הוא דווקא מדגיש כי הם מתייחסים לאוכלוסיית המחקר בלבד. לנוכח הממצאים הסותרים של שני המחקרים על התפקיד החברתי והפוליטי של האקדמאים אפשר להעיר, כי ייתכן שהממצאים מייצגים את ההטרונגיות הרבה הקיימת בחברה הערבית, ולכן יש צורך בעריכת מחקרים נוספים במדגם מייצג של היישובים הערביים ובקרב קבוצות הדתיות והאתניות השונות. מחקר שכזה יכול להוביל לממצאים מייצגים יותר, במיוחד לאור ההנחה כי שני החוקרים השתמשו במשתנים ובפרמטרים שונים, ולכן הגיעו לתוצאות סותרות.

שני המאמרים הבאים עוסקים במעמדם של האקדמאים במרחב החברתי. אבו עיטה מצא כי צעירים בעלי השכלה גבוהה רואים בה משאב אשר משמש מנוף למוביליות חברתית. כמו כן האקדמאים, על פי המחבר, תרמו תרומה חשובה להעלאת רמת החיים של הקהילה ולשינוי המצב הסוציו-אקונומי שלה. הוא מצא כי האקדמאים חיים במצב אמביוולנטי של "כמיהה

והתפעלות מהאתוס הדמוקרטי מול תחושת המלכוד וההתחבטות באופן מימוש אותו אתוס בחיי האקטואליה, נוכח מציאות קשה, רווית מתחים, מאבקים וכוחנות. מציאות זו מכרסמת באופן ברור במעמדו העדין והשברירי מבחינה סוציו-אקונומית" (עמ' 195).

על פי מאמרה של אסמהאן מסרי-חרזאללה, ההשכלה דווקא הביאה להגירתן של נשים ערביות לירושלים. הכפר דוחף את הנשים אל מחוץ לו. הן נמשכות לתרבות העירונית המאפשרת מרחב תנועה לנשים ומסייעת בשחרורן מהחברה הפטריארכלית. עצם ההגירה לעיר מאפשרת להן להעלות את מעמדן על ידי רכישת השכלה, פיתוח קריירה ועצמאות כלכלית. לפי ממצאי הסקר שביצעה המחברת עם ח'אלד עראר, לנשים האקדמאיות הערביות שהיגרו לירושלים מאפיינים ייחודיים בשיעור הילודה, ברפואי התעסוקה ובתחומי הבילוי, אשר מאפיינים חברה מודרנית. המהגרות מוצאות בעיר נגישות, מגוון ואיכות, כאשר בכפר הן מוצאות רק את היפוכם, משום שרוב היישובים בצפון ממוקמים בפריפריה, וזו אינה מפותחת: "הנשים בפריפריה הזו מרגישות תקועות, מנותקות והסרות ניידות" (עמ' 213).

החלק האחרון בספר עוסק בלימודיהם של סטודנטים ערבים בחו"ל: בירדן ובגרמניה. מספרם של הצעירים הערבים הלומדים במדינות אלה עלה במידה ניכרת בשנות האלפיים. ח'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא מסבירים, כי הגורם לנהירת צעירים ערבים ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה מחוץ לארץ הוא תנאי הקבלה הקשים יותר במוסדות בארץ. הבחירה בירדן נובעת מהסמיכות הגאוגרפית ומתנאי הקבלה הקלים יותר. גם הביקוש ללימודים בגרמניה נמצא בעלייה, במיוחד לאחר קריסת המשטרים הקומוניסטיים במזרח אירופה. הביקוש להשכלה בגרמניה כרוך בסוג של גאווה שמביאה להשכלה שם להם ולבני משפחותיהם. נוסף על כך הלימודים שם מבטיחים להם עתיד מקצועי טוב יותר: בגרמניה נוטים התלמידים הערבים מישראל ללמוד מקצועות חופשיים יוקרתיים שלא התקבלו אליהם בארץ.

ספר זה יכול לתרום תרומה רבה להבנת תופעות שונות בחברה הערבית בישראל, ובמיוחד להבנת תפקידה החברתי, הפוליטי, הכלכלי והתרבותי של ההשכלה הגבוהה בחברה זו. מחקר מקיף של התופעה יכול לשפוך אור על כלל ההתפתחויות בחברה זו ולגלות את השוני בין קבוצות אוכלוסייה שונות, ובמיוחד את השוני בין קבוצות דתיות ובין אזורים גאוגרפיים שונים. חסרונו של הספר הוא בעריכתו: אותם נתונים חוזרים שוב ושוב בכל המאמרים. מן הראוי היה לאחד את הנתונים על ההשכלה הגבוהה במאמר אחד, ולבסס עליו את המחקרים ואת הממצאים של המאמרים האחרים.

נרית רייכל (2008). סיפורה של מערכת החינוך הישראלית - בין ריכוזיות לביזור; בין מוצהר לנסתר; בין חיקוי לייחוד. תל אביב: מכון מופ"ת, ירושלים: מאגנס.

אדם ניר

ספרה של רייכל שם לעצמו למטרה להציג ביוגרפיה רצופה, בהירה ומעודכנת, המתארת עובדות מרכזיות בתהליך התפתחותה של מערכת החינוך הישראלית. הספר מציע מטען של ידע עשיר, שעל בסיסו ניתן להעמיק בנושא או באחד מתחומי העניין המוצגים בו ביתר קלות, ומכאן שהספר יכול לשמש בסיס לכל מי שחפץ להכיר את מערכת החינוך הישראלית בעבר ובהווה. הספר מתחקה אחר אתגריה, הצלחותיה וקשייה של מערכת החינוך הישראלית ואחר הדילמות המרכזיות שהמערכת נדרשה ועודנה נדרשת להתמודד עמן, תוך שהוא שוזר את מכלול ההתרחשויות לכרי פסיפס שלם.

בספר ארבעה שערים מרכזיים: הראשון דן בחשיבות ההיסטוריה החינוכית כתחום דעת וכתחום חקר ובחשיבות התייעוד ההיסטורי של מערכת החינוך הישראלית. השער השני מתאר ברצף כרונולוגי את תהליך התגבשותה והתפתחותה של מערכת החינוך הישראלית מתקופת היישוב ועד לשנת 2000. השער השלישי מתמקד בתיאור תהליך התפתחותו של החינוך המקצועי, ובכלל זה החינוך החקלאי, בתקופה שלפני קום המדינה: הקמת רשת אורט, הקמת בתי הספר המקיפים והמעבר מחינוך מקצועי לחינוך טכנולוגי. השער הרביעי נוטש את הדיון במערכת החינוך הפורמלית ומתמקד בחינוך הבלתי פורמלי על היבטיו השונים, ובכללם תנועות הנוער, החינוך החברתי והטיפול בנוער מנותק.

תרומתו המרכזית של הספר ניכרת בהכנסה תחת קורת גג אחת את מכלול קורותיה של מערכת החינוך הישראלית ובהצגת אבני דרך מרכזיות בתהליך התפתחותה. במובן זה הספר מאפשר לקוראיו לראות את רצף האירועים ולהבין מתוך כך את תהליך מיסודה של מערכת החינוך, לצד השינויים שחלו בחברה הישראלית.

אם נניח לצורך הדיון את דבר קיומו של קו רצף דמיוני, שקטביו פירוט יתר מצד אחד והתעלמות מצד אחר, המחברת בוחרת לנקוט דרך ביניים שעה שהיא מתארת מגוון רחב של התרחשויות ואירועים, אך עושה זאת בתמציתיות. יש לכך יתרון כמובן, שכן דפוס זה מאפשר לקבל מושג בסיסי על כל התרחשות ולמקמה על קו הרצף הכרונולוגי. עם זאת, בדפוס פעולה זה טמון גם חיסרון המתבטא בחלקיות המידע המוצג הן מבחינת מידת ההתעמקות של הכתוב בכל אחת מהסוגיות הנדונות והן מבחינת מספר המקורות שהכתוב נשען עליהם וראשוניותם. אף